

Педагогічний бар'єр як дидактична проблема

Стаття присвячена проблемі бар'єрів у педагогічній науці. Автор зазначає, що переважно вивчення цієї категорії відбувається на психологічних засадах. Єдиної класифікації бар'єрів не існує як такої, оскільки кожен вчений, вивчаючи ту або іншу проблему, відзначає в ній наявність бар'єрів. Залежно від ситуації, вчені виділяють специфічні бар'єри, загальним для яких є те, що вони являються перешкодою на шляху виконання певної діяльності або дії. Автор вважає доцільним вивчення розвивального потенціалу педагогічного бар'єру як феномена навчального процесу. Це можливо завдяки використанню у ролі наукового інструмента концепції бар'єрної педагогіки, яка і висвітлена у праці.

Ключові слова: бар'єр, бар'єрна педагогіка, розвивальний потенціал, напрям педагогіки, розділ педагогічної науки.

Слід зазначити, що проблема бар'єру як педагогічного феномену не відноситься до низки добре досліджених у сучасній педагогіці. Існує велика кількість поглядів на природу, суть, функції та види бар'єрів. Деякі дослідження перетинаються в своїх суттєвих частинах, інші мають суперечності в основних положеннях. У залежності від підходу до розуміння суті цього явища науковці досліджують різні аспекти бар'єрів. Аналіз українських досліджень дозволяє стверджувати, що вчені часто розкривають суть поняття “педагогічний бар'єр” через його психологічне розуміння. Як приклади досліджень у цьому напрямі можна навести такі праці: В. Владимиров: “Особливості виникнення та подолання психологічних бар'єрів у викладачів вищої школи в процесі використання інформаційно-комунікативних технологій”; Є. Калужна “Психологічні механізми особистісної тривожності у підлітковому віці”, Л. Литвинова: “Психологічні механізми подолання дезадаптаційних переживань студентів першокурсників”; І. Мазоха: “Психологічні детермінанти агресивності особистості (на матеріалі студентів вищого педагогічного навчального закладу)”; А. Массанов: “Психологічні бар'єри в професійному самовизначенні особистості”; С. Ольховецький “Психологічні чинники та засоби подолання страхів у підлітковому та молодшому юнацькому віці”, Н. Ткач: “Психологічні особливості прояву заздрощів у студентів”; С. Томчук “Генеza негативних психічних станів молодших школярів та їх корекція”; Т. Циганчук: “Динаміка переживання стресів студентами вищих навчальних закладів”. Єдиною вітчизняною працею, присвяченою вивченню психолого-педагогічних умов подолання комунікативних бар'єрів у процесі вивчення іноземної мови, є дисертаційне дослідження Н. Яковлевої “Психолого-педагогические условия преодоления

¹⁷ Глазкова Ірина Яківна, кандидат педагогічних наук; доцент; докторант кафедри теорії і методики професійної освіти; Харківський національний педагогічний університет ім. Г.Сковороди

комунікативних бар'єрів в процесі вивчення іноземного мови” Заслуговує на увагу і дисертація Н.Сопілко “Особливості подолання психологічних бар'єрів у студентів у процесі навчання”, у якій автор бар'єри, що виникають у студентів у процесі оволодіння іноземною мовою, ділить на три основні групи: емоційні, когнітивні та комунікативні.

Педагоги ближнього зарубіжжя, а саме: О. Барвенко, Т. Вербицька, Н. Губарева, О. Худобіна розглядали бар'єри в процесі оволодіння іноземними мовами, Н. Мараховська – в умовах дистанційної освіти, К. Карамова досліджувала бар'єри творчої реалізації студентів художньо-графічного факультету, Ф. Вафін вивчав бар'єри творчого самовдосконалення вчителів, А. Пилипенко присвятив своє дослідження вивченню пізнавальних бар'єрів студентів під час вивчення фізики. Саме вони наблизилися до визначення суті цього поняття, але, слід зазначити, що спроби його визначення ґрунтуються переважно на психологічних позиціях:

- складне суб'єктивне психологічне явище, яке виявляється негативними емоціями, що обмежують пізнавальні можливості індивіда, заважають побудові ефективного навчального процесу (О. Барвенко);
- особливості психіки того, хто навчається, котрі, якщо їх ігнорувати, обов'язково перешкоджають формуванню продуктивних розумових моделей (А. Пилипенко);
- перешкоди, які блокують актуалізацію умінь, що формуються, та не дають можливості відпрацювати предметні дії для їх засвоєння й подальшого застосування у всіх сферах життя людини (Н. Губарева);
- розумові труднощі, які стають на об'єктивно-пізнавальному шляху дослідницької думки (Б. Кедров);

Узагальнюючи думки вчених стверджуємо, що “бар'єр” розуміється як перешкода або перепона на шляху до будь-чого, а його специфіку традиційно розглядають в контексті таких понять, як опір, гальмування, заборона, блокування, що носять обмежувачий характер.

Аналіз праць науковців дозволив нам розподілити бар'єри, що мають місце в педагогічному процесі за такими групами: пізнавальні бар'єри (Н.Мараховська, А.Пилипенко, Н.Черненко); бар'єри інноваційної професійної діяльності вчителя (Ф.Вафін, А.Сафіна, Н.Чинкіна); бар'єри, що виникають у процесі вивчення навчального предмету (О.Барвенко, Т.Вербицька, Н. Губарева); бар'єри творчої самореалізації студентів (К. Карамова); бар'єри спілкування (Н. Волкова); бар'єри навчальної діяльності студентів (О. Худобіна).

При цьому хотілося б зазначити, що найбільш дослідженою є проблема комунікативних бар'єрів, але їх вивчення знову ж таки ґрунтується переважно на психологічних позиціях.

Дослідниця Л. Ярославська у праці “Дидактичні умови подолання педагогічних бар'єрів у процесі навчального співробітництва викладачів і студентів” (2010, Україна), вперше ввела в науковий обіг термін “педагогічний бар'єр”, обґрунтований з позицій педагогічної науки. Вона визначає його як складне багатоаспектне педагогічне явище, що викликане факторами як внутрішнього так і зовнішнього характеру, та притаманне всім суб'єктам навчально-виховного процесу, яке в результаті перешкоджає, стримує, знижує ефективність і успішність цього процесу.

Ми підтримуємо думку Л. Ярославської, але вважаємо за потрібне внести уточнення і доповнення до наведеного визначення. Отже, *педагогічний бар'єр* – складне багатоаспектне педагогічне явище, викликане чинниками як зовнішнього, так і внутрішнього характеру, та притаманне усім суб'єктам навчально-виховного процесу, яке не лише перешкоджає, стримує, знижує ефективність і успішність цього процесу, але, передусім, є педагогічним засобом розвитку всіх сфер особистості шляхом його подолання [10].

У зв'язку з наведеним визначенням вважаємо доречним висвітлити розвивальний потенціал бар'єрів. Поняття “бар'єр” багато в чому допомагає зрозуміти *принцип єдності пізнавальних і емоційних процесів*. Існує зв'язок між походженням емоційно-ціннісних відносин і бар'єрами [9]. Бар'єр створює такий внутрішній стан у суб'єкта, який визначає ступінь його чутливості до певних предметів і явищ. Ми швидко емоційно охолоджуємося стосовно об'єкта, який хоч і достатньо привабливий, але досяжний. Наприклад, повітря, без якого неможливе життя, не сприймається нами як привабливий об'єкт через свою доступність. Привабливість більшості цінностей прямо пропорційна величині перешкоди, яку потрібно подолати для їх досягнення. Відсутність перешкоди знецінює предмет.

З бар'єрами пов'язані генетичні витоки *пізнавального інтересу*, в якому головну роль виконують ціннісно-інформаційні бар'єри, що створюють невизначеність у задоволенні потреби. Якщо є повна визначеність, то суб'єкт позбавляється очікування чогось радісного, що пов'язано з отриманням нової інформації або привласненням якого-небудь об'єкту. Полювання представляє для мисливця інтерес в

першу чергу тому, що він достовірно не знає про його результати. Творча робота також цікава, передусім, завдяки невизначеності, що таїться в ній (невизначеність цінності результату, визнання тощо).

Пізнавальний інтерес істотно підвищується завдяки інформаційним бар'єрами, що виявляються у формі невідповідності нових знань раніше придбаним. Але для того, щоб інтерес виявився, бар'єр не повинен сприйматися дуже великим, інакше він швидше налякає і відштовхне, ніж приверне увагу. Абсолютно нові знання, що потрапляють у свідомість індивіда без емоцій, що супроводжують будь-який бар'єр, є байдужими для нього, оскільки не зустрічають внутрішнього опору.

Розвиток творчого мислення можна представити як шлях послідовного подолання бар'єрів цього виду, мова йде про інформаційно-перетворювальний “нерутинний” бар'єр [4]. Зовнішні бар'єри (поставлені завдання) розвивають мислення лише тоді, коли їх подолання упирається у внутрішні бар'єри (усвідомлена відсутність у готовому вигляді механізмів досягнення мети), які можуть бути пов'язані із не сформованістю навички адекватних розумових дій або іншими внутрішніми когнітивними протиріччями [2].

“Рутинні бар'єри” не викликають інтелектуальної напруги, тому і не розвивають розумові здібності. Розвиток здійснюється в процесі усунення “дефіциту”: у психіці відбуваються зміни, що компенсують недолік внутрішніх ресурсів, необхідних для подолання бар'єрів. Таким чином, у найширшому понятті розвиток – це реакція організму на перешкоди, що заважають його життєдіяльності.

З поняттям “бар'єр” дослідники завжди пов'язували феномен *волі*. При цьому В. Селіванов [7]) надає перевагу зовнішнім бар'єрам, а А. Холмогорова, В. Іванников [5] – внутрішнім. Волі протистоять не тільки емоційні прагнення і бажання. Почавши будь-яку справу і захопившись нею, людина через певні зусилля переключається на інший вид діяльності, тобто, долає фіксовану мотиваційну установку, відчуваючи певний емоційний дискомфорт, іншими словами, долаючи внутрішній бар'єр. Слід також зазначити, що розвиток волі відбувається у міру накопичення досвіду саме подолання внутрішніх мотиваційних бар'єрів.

Ми вважаємо, що необхідність вивчення бар'єру як розвивального педагогічного феномена є передумовою виділення в педагогіці нового напрямку. На наш погляд, це можливо завдяки використанню у ролі наукового інструмента концепції бар'єрної педагогіки. Структура дослідження має відповідати меті побудувати цілісну концепцію бар'єрної педагогіки, яка повинна містити загальний теоретичний опис педагогічного бар'єру як складного, явища, що відображає розвиток наукових поглядів на нього у плані виявлення його системотвірної основи; аналіз педагогічного бар'єру у контексті психології особистості, діяльності, які є її загальною психологічною основою та педагогіки розвитку, основним моментом цього аналізу має бути виявлення точки зіткнення цих понять, що дасть можливість визначити ту основу, яка є необхідною для того, щоб концепція бар'єрної педагогіки була цілісною. До того ж, слід зазначити, що інтеграційні процеси в сучасному світі актуалізують проблему освітніх традицій в контексті їх реконструкції в новітніх умовах. У формуванні структури будь-якої науки (і педагогічна наука в цьому випадку не є виключенням) істотну роль відіграє диференціація й інтеграція наукового знання. Ці процеси лежать в основі збагачення вже наявного знання новими фактами, а також виникнення нових наукових галузей, напрямів, планів, наукових шкіл.

Галузі педагогічної науки, як найбільш великі структурні одиниці, розвиваються на основі відокремлення об'єкта педагогічних досліджень: “іншими словами, галузь педагогічної науки виникає й розвивається в тому випадку, якщо об'єктивна реальність відрізняється явною специфікою педагогічної діяльності й вимагає особливого роду дослідницьких підходів, методів вивчення й форм узагальнення знань” [8,7].

Серед сучасних галузей педагогічної науки виділяються, наприклад, дошкільна педагогіка, педагогіка школи, корекційна педагогіка, соціальна педагогіка, військова педагогіка, православна педагогіка тощо. Розвиваючись відносно відокремлено, галузі базуються на певному дисциплінарному науковому знанні.

Поряд з галузями педагогічної науки існують наукові напрями, які одержують свою специфіку через виділення деякої ключової категорії, за допомогою якої пояснюються результати наукових досліджень: “науковий напрям виникає як твердження якоїсь категоріальної ідеї, щодо якої пропонується розглядати різні явища, або в різних контекстах виділяти аспект, відповідний до даної ідеї” [8, 8]. Подібним чином у педагогіку ввійшли такі наукові напрями, як “педагогічна кваліметрія” (А. Прокопенко, А. Суббето, В. Циба), “педагогічне проектування” (Е. Заїр-Бек, В. Радіонов), “педагогічне вимірювання” (А. Аванесов, І. Булах, А. Майоров) тощо. Часто наукові напрями

виникають у результаті переносу в педагогіку провідних концептуальних ідей з інших галузей знання: філософії, психології, етики, біології: А. Белкін (поліпарадигмальна педагогіка), Т. Буторина (педагогічна регіонологія), Т. Волкова (педагогічна культурологія) О. Гребенюк, Т. Гребенюк (педагогіка індивідуальності), О. Зав'ялов (біопедагогіка як наука про інтеграцію педагогіки і біології в процесі навчання), Є. Коротаєва (педагогіка взаємодії), Л. Моїсеєва (екологічна педагогіка).

Слід зазначити, що вперше термін “бар’ерна педагогіка” був уведений російським ученим А. Горміним, який визначає її як розділ педагогічної науки, пов’язаний з розробкою й використанням у педагогічній практиці прийомів, методів, технологій освітньої діяльності, заснованих на обліку внутрішніх бар’єрів особистості, а також побудові й розвивальному використанні зовнішніх бар’єрів у навчанні й вихованні, при цьому автор зазначає, що парадигма бар’єрної педагогіки є дієвою лише для талановитих дітей, і не може бути застосована для учнів зі слабким типом нервової системи. [3]. Ми вважаємо, що бар’єр є об’єктивною реальністю педагогічного процесу, і, таким чином, вихідні положення концепції бар’єрної педагогіки можуть бути використані як у вищому так і загальноосвітньому навчальному закладі.

У контексті власного дослідження визначаємо бар’єрну педагогіку як напрям педагогічної науки, що забезпечує формування у суб’єктів педагогічного процесу компетентності запобігання та подолання бар’єрів.

Передусім, необхідно визначити підгрунтя (теоретичні положення), що забезпечують існування бар’єрної педагогіки як окремого напрямку педагогічної науки, визначити її об’єкт та предмет.

Об’єктом бар’єрної педагогіки є педагогічний процес у вищому навчальному закладі, у ході якого суб’єктами педагогічного процесу штучно створюються, попереджаються і долаються бар’єри.

Предмет бар’єрної педагогіки – технології запобігання, штучного створення і подолання бар’єрів з урахуванням розвивального потенціалу бар’єру.

Ми вважаємо, що виокремлення бар’єрної педагогіки в окремий напрям педагогічної науки забезпечується:

- по-перше, введенням в науковий обіг поняття “педагогічний бар’єр” (Л. Ярославська, 2010);
- по-друге, обґрунтованими положеннями про розвивальний потенціал бар’єрів (Р. Шакуров, А. Гормін, І. Глазкова, О. Гребенюк);
- по-третє, тісним взаємозв’язком психологічної та педагогічної наук, що сприяє збагаченню останньої дослідженнями впливу зовнішніх бар’єрів на емоційну, мотиваційну, волюву, інтелектуальну сфери особистості, що навчається;
- по-четверте, нагромадженням достатнього інформаційного масиву в межах педагогічної науки про суть, механізми та умови подолання бар’єрів у педагогічному процесі (А. Гормін, Л. Ярославська);
- по-п’яте, низкою досліджень, виконаних у галузі як педагогіки, так і психології, присвячених дослідженню психологічних бар’єрів у інноваційній та творчій професійній діяльності, професійному спілкуванні та самовизначенні (Ф. Вафін, А. Массанов та інші);
- по-шосте, результатами досліджень стратегій, моделей, способів, умов методів та засобів подолання бар’єрів під час вивчення окремих дисциплін (О. Барвенко, Т. Вербицька, Н. Губарева, Н. Сопілко, А. Пилипенко, О. Худобіна);
- по-сьоме, здобутками педагогічної науки про емоційні стани, що викликаються зовнішніми бар’єрами навчання (навчальним завданням) є достатнім підґрунтям для виокремлення вузького її аспекту;
- по-восьме, обґрунтованими положеннями педагогічної науки про те, що на результати навчальної діяльності студентів суттєво впливають внутрішні бар’єри особистості, що перешкоджають ефективному вирішенню завдань навчального процесу, та актуалізують проблему пошуку адекватних способів попередження і подолання бар’єрів навчання;
- по-дев’яте, обґрунтованими положеннями про доцільність формування бар’єрної компетентності суб’єктів педагогічного процесу як складного інтегрованого, динамічного утворення особистості, що є результатом професійної підготовки та поєднує в собі бар’єропревентивність, бар’єростійкість та бар’єротворення як структурні компоненти, що відповідно виконують функції запобігання, подолання та штучного створення бар’єрів суб’єктами навчального процесу, що в кінцевому результаті забезпечує безбар’єрне середовище педагогічного процесу (І. Глазкова).
- по-десяте, обґрунтованими висновками А. Горміна про те, що у педагогічній науці особливої уваги потребує внутрішній бар’єр, який виникає за відсутності потреби в придбанні знань (допитливості). Цей бар’єр характеризується відсутністю мотивації навчальної або іншої пізнавальної діяльності і, таким чином, унеможливає вирішення будь-якого поставленого перед людиною пізнавального завдання. Психологічно це може сприйматися як відсутність здібності до подолання зовнішнього

бар'єру, при цьому можуть демонструватися спроби подолання, проте кожного разу в результаті констатується невдача, яка сприймається самим індивідом як цілком закономірна ("Я ж говорив, що у мене все одно нічого не вийде").

Для підтвердження вагомості бар'єру як категорії розвитку у навчанні доречним буде порівняння людського і тваринного сприйняття перешкоди. У лабораторії І. Павлова проводили над собакою такий експеримент: у нього формували позитивний слиновидільний рефлекс на зображення кола і негативний – на зображення еліпса. Після того, як собака безпомилково розпізнавав і реагував на фігури, коло повільно на його очах повертали так, що воно перетворювалося на еліпс. Собака починав турбуватися і врешті-решт впадав у істеричний стан [6]. Бар'єр "нерозуміння" був непереборним для психіки тварини. У психічному зриві виявилася принципова відмінність людського мислення від відбивної діяльності тварини. Цю відмінність Л.Виготський поклав в основу пояснення закономірностей розвитку людини [1].

Для людини, на відміну від тварини, прояв бар'єру нерозуміння, суперечності – це сигнал для включення мислення, початок діяльності з вивчення проблемного явища або предмету. Розум людини слід виховувати в навчальному процесі так, щоб бар'єр був не приводом для істерики, а поштовхом до самостійної дослідницької роботи з його подолання.

Отже, педагогічний бар'єр можна розглядати як засіб: вирішення внутрішніх суперечностей суб'єктів педагогічного процесу, що в цілому сприятиме розвитку і вдосконаленню їх як особистостей та індивідуальностей (Т.Гребенюк); інтелектуального та емоційного розвитку; самостійного ухвалення конструктивних рішень; пошуку виходу зі складних життєвих ситуацій; вирішення ділових і побутових конфліктів; відстоювання власних позицій в суспільстві; конструктивного спілкування.

Тобто, говорячи про бар'єр у педагогіці, необхідно звернути увагу на закладену в нього діалектичну суперечність. З одного боку, бар'єр гальмує розумові процеси, сковує волю, характеризується утрудненнями, знижує активність навчальної діяльності, а, з іншого, – є засобом підтримки пізнавального інтересу, стимулом вирішення навчальних завдань.

Література

1. Выготский Л. С. Психология. / Л. С. Выготский – М.: "Апрель пресс", 2002. – 98с.
2. Гальперин П. Я. Развитие исследований по формированию умственных действий / П. Я. Гальперин // Психологическая наука в СССР. – М., 1959. – Т. 1.
3. Гормин А. С. Обучение и воспитание одаренный подростков в парадигме барьерной педагогики: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. / Аркадий Семенович Гормин. – Великий Новгород, 2005. – 429 с.
4. Заботин В. В. Этап усмотрения проблемы в мышлении и обучении. / В. В. Заботин. – Владимир, 1973.
5. Иванников В. А. Психологические механизмы волевой регуляции / В. А. Иванников. – М. – 1998.
6. Павлов И. П. Двенадцатилетний опыт изучения высшей нервной деятельности (поведение животных) // Полное собрание сочинений / И. П. Павлов. – М.: Л., 1951. – Т. 3. – 226с.
7. Селиванов В. И. Дискуссионные вопросы психологии воли / В. И. Селиванов // Психологический журнал. – 1986. – № 6.
8. Титова Е. В. Сущность и признаки научных направлений, течений и школ в педагогике / Е. В. Титова // Герценовские чтения. – СПб.: РГПУ им. А.И.Герцена. – 2001. – 321 с.
9. Тихомиров О. К. Психология мышления / О. К. Тихомиров. – М., 1984.
10. Ярославська Л. І. Дидактичні умови подолання педагогічних бар'єрів у процесі навчального співробітництва викладачів і студентів: дис. ... канд. пед. наук / Людмила Ігорівна Ярославська. – Харків, 2010. – 178 с.

Glazkova I.

Pedagogical barrier as didactic problem.

H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine

The article is devoted to the problem of barriers in pedagogical science. The author notes that mainly the study of this category is based on the psychological ground. There is no unified classification of barriers, because every scientist, studying one problem or another, notes the presence of barriers in it. Depending on the situation, scientists identify specific barriers, for which the common thing is that they are an obstacle to the implementation of certain activities or actions. The author considers that it is necessary to study developmental potential of a pedagogical barrier as a phenomenon of the educational process. This is

possible thanks to the use as a means of scientific instrument the concept of barrier pedagogy, which is lighted in the work.

Key words: *barrier, barrier pedagogics, developmental potential, direction of the pedagogy, section of pedagogical science.*